

„Hol az a táj szab az életnek teret,
Mit az Isten csak jókedvében teremt”

Válogatás az első tizenhárom MÉTA-túrafüzetből
2003 – 2009

A KÖTETET SZERKESZTETTE:
Molnár Csaba – Molnár Zsolt – Varga Anna

MTA Ökológiai és Botanikai Kutatóintézete
Vácrátót

2010

Gondolatok az Eurázsiai mesékről

Hogyan hat a táj az emberre és az ember a tájra

MOLNÁR CSABA

A világunk tele van mesékkel. Minden embercsoport megteremti a maga mesekincsét, népmeséket, műmeséket, hőskölteményeket, eposzokat. Ha minden közösség saját mese-világgal rendelkezik, akkor érdemes elgondolkodni, hogy egy-egy “világot” mi köt össze a többivel, miben hasonlít, miben különbözik a többitől. Mindezek mélyén milyen okok rejlenek? Talán még a mesét mesélőkről is megtudhatunk valamit. Ennek próbáltam utánajárni, s a lenti gondolataim az okok egy részét keresik.

Minden ember él valahol, minden embercsoport része valamilyen tájnak. Ez persze igen sokféle lehet a metropolisztól az esőerdőig. Egy embercsoport akkor tud kötődni az őt befogadó tájhoz, ha huzamosabb ideig benne él. Minél több idő telik el, annál erősebb lesz ez a kölcsönhatás, annál jobban alkalmazkodik a táj lehetőségeihez (vagy ha nem ezt teszi, sorvad, pusztul mindkettő). Minden közösség tevékenyen bele is szól, meg is változtatja a környezetét, hol kevésbé, hol pedig teljesen átalakítva azt. A táj is hat a közösségre, hiszen keretként a lehetőségeket adja meg, amin túl, adott területen nem lehet lépni (vagy nem érdemes a hosszú távú életben maradás esélyének csökkenése miatt).

A kapcsolat két fő alapja a táj megtapasztalása, a benne való élet lehetőségeinek feltárása és alkalmazása (pl. sivatagban nem sokan akarnak virágzó szántóföldi gazdálkodást), illetve az a hagyomány, ami az itt élő embercsoportot jellemzi, s aminek gyökere a rokonságán és a történetén alapul (pl. egy állattenyésztő hagyományú nép, hiába keveredik új helyre, vagy változik meg a környezete, továbbra is, ha lehet állatokat akar tartani, ehhez ért). A hagyomány és a tapasztalat miatt tudatosan keressük, vagy meg is teremtjük azt a helyet, ahol tudjuk, hogy hogyan kell élni.

Adott területen élő, hasonló hagyományokkal, tapasztalattal rendelkező, közös történetű embereket sorolok egy közösségbe. Nézzük konkrétan, mit lehet ezekről tudni. Eurázsia jelentős részét csupán néhány nagyobb népcsoport lakja, melyek kulturálisan szorosan összefüggenek. Ez a kapcsolat bizonyosan sokszor etnikai is, de a mai természettudományos kutatási eredmények erre még kevés bizonyítékkal szolgálnak a rendkívül kevés vizsgálat és a kicsi mintaszám miatt (nincs az a pénz, amiből néhány millió génszekenálást, biokémiai polimorfizmus-vizsgálatot és az egyedek összehasonlítását el lehetne végezni), nem beszélve a háttérben meghúzódó vélt, vagy valós érdekekről. A bölcsész tudományi vizsgálatok pedig csak a kulturális kapcsolatot bizonyíthatják, hiszen mindenütt csak a kultúrából indulnak ki, annak elemeit vizsgálják és hasonlítják össze (nyelv, eszközök, régészeti tárgyak...), amire etnikai fejtegetéseket építeni remek hipotézis, de önmagában nem több. Az antropológiai és genetikai vizsgálatok Európában a jégkorszakok során egy-egy menedékhelyre beszorult populációk genetikai sodródásának eredményét látják, illetve azt, hogy a mai népesség jelentős része, körülbelül 80%-a, valahonnan keletről, délkeletről származik, de hogy honnan, az már nem ismert, vagy csak részben. Így nem lehet visszakövetkeztetni néhány tízezer évnél régebbre (Semino 2000; Underhill 2003), illetve meglepő, nem várt eredményeket produkálnak (pl.: “A klasszikus genetikai markerek, valamint az anyai öröklődésű mitokondriális DNS és az apai öröklődésű Y kromoszóma- polimorfizmus összehasonlító vizsgálatok eredményei alapján kimondhatjuk, hogy mi magyarok a finnekkel együtt az indoeurópai nyelvcsaládba tartozó népességekkel vagyunk közeli rokonságban, de egymással nem. Az eddigi vizsgálatok azt mutatják, hogy a magyarok bejövetelevel alig változott a térség génállománya.” Béres 2001; Semino 2000b).

Csupán az utolsó 20 000 évről készült pontosabb régészeti korbeosztás, de ennek datálása is nagyon problematikus (Sümei 2003; Renfrew 2001; Szülejmen 1975). Ehhez képest a legrégebbi eddig megtalált, már biztosan ember készítette kőeszközöket több, mint 2 millió évesnek becsülik. Alig tudunk valamit a múltunkról.

A nálunk különösen sokat emlegetett népvándorlás-elméletek új és új környezetbe, tájba helyeznek egy-egy népet, embercsoportot, s ez kizárná, vagy esetlegessé tenné a befogadó tájjal való mé-

lyebb kapcsolatot. Mintha jószántukból jobbra-balra vándoroltak volna zárt etnikai tömbök, persze új és új üres(!?) földekre költözve, majd ezeket otthagyva. A régészet csak bizonyos kulturális tárgyak elterjedését, vagy visszahúzódását tudja dokumentálni, illetve háborúk írásos nyomát találták meg, a régészeti antropológia pedig hol alátámasztja, hol nem a feltételezett vándorlásokat. Valószínűleg ez ritka kivétel lehetett, s többnyire csak a katonai, vagy a kereskedő vezető réteget érintette, míg a valódi "termelő" népesség helyben maradhatott, hogy elartsa azt. Ez egyértelműen kiderül a régi kínai, vagy bizánci forrásokból, ahol leírják, hogy az aktuális lovasnomád hódítók kevesebb adót ígérnek az őslakosoknak, mint régebbi kínai, vagy bizánci uraik, így szereve meg a támogatásukat az esedékes invázió előtt. Nagy Sándor, Dzsingisz kán, Timur Lenk, vagy akár Atilla hódításainak legnagyobb része vértelen volt, mivel sokszor önként csatlakoztak a szomszédok, s így nyilván helyükön maradhattak (Györffy 1965; Ligeti 2004; Szádeczky-Kardoss 1998). Árpád népe a Kárpát-medence "őslakosaival", még a legvéresebb száju szlovák, vagy román történetíró szerint is csak egy csatát vívott, s a hazai krónikák szerint itt saját nyelvén beszélő embereket talált. Egyes népek talán már évtizedredek óta élnek ott, ahol most, vagy élnek nagyon hasonló környezetben, s így hosszú-hosszú idő állt rendelkezésre a környezetük megismeréséhez, s a kölcsönös alkalmazkodáshoz. További példa erre az Ausztria és Olaszország határán megtalált 5000 éves bronzkori "Ötzi", akinek mitokondriális DNS-e feltűnően hasonlít az ugyanazon vidéken ma élő emberekéhez (Cavalli-Sforza 2002).

Nézzük meg, hogy ma kik élnek Euráziában. Itt a népességet mai tudásunk szerint a következőképp lehet csoportosítani. A legmeghatározóbbak az indoeurópaiak (régebben indogermán, indoárja), a mai Európa, s Ázsia jelentős részének lakói, germánok, latinok, szlávok, irániak, afgánok, indiaiak... A történeti forrásokból nyomon követhető inváziójuk legalább 6-8 ezer éve tart, ekkor indultak harcos hódítóként, valahonnan talán a mai Kelet-Európa határvidékeiről, s azóta lakták be majdnem teljesen Euráziát. Mivel mindenütt rátelepültek valakikre (Európában kelták, pelaszgok, baszkok, Ázsiában protoindiaiak, ugorok, türkök...), akikkel össze is olvadtak, kultúrájuk keveredett, emiatt borzasztóan heterogének, s ha nem uralnák a világot, valószínűleg nem ez alapján a kis közös tulajdonságcsoport (valójában a vezető réteg hasonlósága) alapján raknák őket egy kupacba, hanem több külön csoportként beszélnének róluk. Másik meghatározó csoport az ázsiai síkságok török népeinek nagy halmaza a törököktől az ujugurokon át a kazakig, türkménig. Ez már sokkal konzervatívabb, lassabban változó, kompaktabb népség, akik döntően az Eurázsiai füves síkságokat lakták be. A harmadik meghatározó csoport még egyöntetűbb, a mongol és észak-kínai népek, akik eredetileg az ázsiai félsivatagok, sivatagok lakói. Északra kisebb leszakadt népek, közösségek élnek a tajga és a tundra övben, igen heterogén és a mai napig meg nem határozott eredettel (ahány kutató annyi elmélet). Egyikük sem jártott meg meghatározó történelmi szerepet az elmúlt évezredekben! Valószínűleg több külön százból erednek az eszkimók, nyenyecsek, uzer, finn, lapp stb... népek, népecskék. Legkeletebbre igen sajátos és zárt kultúrájával Dél-Kína, Korea, Malajzia és Japán áll, szinte függetlenül mindenkitől Euráziában. Jól példázza ezt, hogy bár Kínát szinte sosem kínaiak vezették (evenkik, mongolok), mégis az új urak egy-két emberöltő alatt teljesen alkalmazkodtak. Kínát csak kínaiaként lehet vezetni. Délnyugatra sémi-hámi népek élnek, akik az Eurázsiai-hegységrendszeren nemigen jutottak át, hatásukat csak az utóbbi két-három évezredben éreztették a mohamedán és a keresztény, vagy hasonló vallásokon keresztül. Ez utóbbi kettővel most nem foglalkozom. Fennmarad még néhány kakukktójás, népek, akik nem illeszkednek a szépen kitalált nagy rendszerekbe, eredetük bizonytalan, rokonaik a mai napig nem tisztázták, vagy nagyon vitatottak s igen eltérnek a közvetlen környezetüktől mind nyelvükben, mind kultúrájukban. Például ilyenek a baszkok, a Kaukázus sok népe, vagy akár mi magyarok.

Abból indultam ki, hogy minden ember arról tud mesélni, amit megélt, látott, elgondolt s végző soron minden mesének egy a célja, hogy a hallgató teljesebben lássa a világot, így könnyebben eligazodjon benne (a gyerekek legfontosabb dolga a felkészülés, tehát nekik a legfontosabb, hogy sokmindent megtudjanak a világról). Ez nem feltételezi azt, hogy minden esetben csak valóságos dolgokról meséljünk, hiszen nem tapasztalhatunk meg mindent, számtalan lényel nem találkozunk és a természeti törvények nem kézzel foghatóak. Pontosan a nem látható dolgok és eszmék bonyolultsága miatt jöhetett létre az absztrakció és a példákon keresztül történő ismeretátadás, tanítás. Nagyon sok absztrakciót már nem értünk, hiszen nem használjuk azokat az eszközöket, tárgyakat, rendszereket, amikből sok mese kiindul. Emiatt is tűnnek sokszor "mesének", kitalált, értelmetlen történetnek. A magyar népmesékben is számtalan példát találhatunk erre: a paraszat evő, gebéből táltos paripá-

vá változó ló, talán őseink sámánjainak (táltosainak) tűz felett kifeszülő dobja, amin a sámán az Égi Atyához utazik, hogy segítse a közösséget; a kacsalábon forgó palota régebben inkább szegen lógott, s lehet, hogy ez a szeg a Sarkcsillag, ami körül forog az égi világ (Jankovics 1996). Másik fontos szerepe, hogy híreket adott át a múltból, vagy a jelen egy-egy távoli földrajzi pontjáról (újság, TV, Internet híján...). A múltbeli események továbbadására jó példát szolgáltatnak az eposzok vagy a mondák. Ha messziről jött vándor érkezett, s szállást kért, cserébe meséltették mi történt a világban, hogy néz ki az a vidék, ahonnan jött, mi mindent látott az útja során. Oly fontos volt ez a szokás, hogy voltak emberek, akik ebből éltek, s járva egyik udvarból a másikba, egyik jurtából a következőbe meséltek a régiekről, az ősökrol – hősökrol s a messzi világokrol (bárdok, igricek...).

A mítoszok, a mondák és a mesék mind-mind egy nép gondolatvilágát tükrözik. A mondák konkrét eseteket beszélnek el. Egy-egy konkrét ember, hely, tárgy történetét. A történet vezetése mindig a történetet igyekszik követni, s kevésbé a világ általános rendszerét. A mítosz az emberfeletti hatalmak cselekedeteit és az emberfeletti világ rendjét mondja el. Hogyan keletkezett a világ, hogyan lett bele ember, hogyan alakult ki a világ rendje, például Fehérlófia minden évben lemegy az alvilágba és visszahozza a Napot, hogy ezzel fenntartsa a világ kozmikus rendjét. Ha Szent László vizet fakaszt valahol (hozzávetőlegesen minden tizedik Kárpát-medencei településen), az sokkal inkább mítosz, mint eredetmonda, hiszen egy ősi vízteremtő, tehát "áldó" királyról emlékezik meg. A klasszikus görög "mítoszok" jó részét ugyanakkor a mesék közé sorolnám. Nem véletlen, hogy sokszor költők írták (esetenként politikusok kérésére)! A mesékben a motívumok a fontosak. Általában meghatározottak a szerepkörök, de az mindegy, hogy éppen ki tölti ezt be. Minden hős nagyjából ugyanazt csinálja. Vannak mesetípusok, s minden típuson belül, szinte végtelenszámú lehetőség rejlik a mese kibontására, hiszen csak egy erős váz áll a mesélő rendelkezésére, s ezt úgy cifrázza, ahogy jólesik. Például a király a lányának férjet keres. Az lesz a férj, aki 3 próbát kiáll. Sokan jelentkeznek, de mindenki sikertelenül, míg jön egy első szempillantásra nem túl alkalmas legény (szegény, legkisebb, csúnya, elvárásolt...) és kiállja a próbákat, megkapja a királykisasszonyt és a fele királyságot. Ezt a három mondatot sokezerféleképpen lehet elmondani. A mese olyan, mint egy gyöngyfüzér. Rengeteg-féle lehet, de csak a meglévő gyöngyök közül, a hagyományainkból válogathatunk. Persze a mese, a mítosz és a monda csak 3 sarokpont, valójában folyamatos az átmenet.

Összességében az összegyűjtött mesekincs egy-egy nép szinte teljes gondolatvilágát fejezi ki. Alkalmazkodik a mindennapi gondokhoz, megoldandó problémákhoz. Segít eligazodni a mindennapok cselekedeteiben. Ezt a feladatát akarva-akaratlan is elvégzi, hiszen erről beszélnek egymás között az emberek, s a gyerekekbe ezek a minták épülnek be egészen kis korukban. Bár fontos megjegyezni, hogy régebben elsősorban a felnőttek meséltek egymásnak. Ezt helyettesítik ma jobb esetben az irodalmi alkotások, rosszabb esetben a TV-műsorok. Itt is elvárjuk, hogy a "jó" legyőzzék a "rosszszakat", a "bűn" "büntetést" vonjon maga után. Ritka a kivétel. A mai műmesék is erre a kaptafára készülnek, csak sokkal erősebb bennük az egyénieskedés, a mindenáron újat akarás. De hát pont ezt várja el mindenkitől a mai világ.

Ha megnézzük az egyes területeken élők meséit, meglepő különbségeket lehet felfedezni. Más mesélnek a tajgán, más a mongol jurtákban, megint más mond Annus néni az unokájának, és más lát a TV-ben egy amerikai kisgyerek. Ha nagyobb területen, egymással szomszédságban élő népeket vizsgáljuk, érdekes hasonlóságokat és különbségeket lehet felfedezni, illetve észre lehet venni azokat a fokozatokat, amik során átalakul a mondanivaló, a tartalom, még ha a forma marad is. Erre két viszonylag triviális példát lehet felhozni. Az egyik jó példa észak és dél kapcsolata a tundrától és a tajgától a sztyeppéken át az Eurázsiai-hegységrendszerig, a gazdag Iránig, a másik pedig Eurázsia keleti és nyugati vége között az átmenet, ami szerintem főleg a hajdani erdei és sztyeppi környezet különbözősége kapcsán értelmezhető.

A tundrán meglehetősen barátságatlanok a létfeltételek az ember számára, ezért óriási területre van szüksége egy-egy családnak, vagy közösségnek, hogy össze tudja szedni azt a táplálékot, amiből megél. Emiatt nagyobb közösségeket nem is találunk itt ma sem. Tovább nehezíti az életet az akár fél éves éjszaka, és rendkívüli hideg, a Nap éltető erejének korlátozottsága. Egy fokkal jobb a helyzet a tundrától délre, a tajgán, de a történelmet figyelve még itt is azt tapasztaljuk, hogy az ide beszorulók széthullanak, nyelvük és kultúrájuk szétválik. Ma is ez történik az obi ugorokkal. Már ezért is értelmetlen az az elképzelés, hogy itt össze tudja szedni magát egy nép, amelyik legyőzi a szomszédos déli sztyeppén, sokkal jobb helyzetben élöket, s elfoglalja a helyüket. Még délebbre, az eurázsiai füves puszták térségében már

sokkal virágzóbb, jóval nagyobb eltartóképességű területek vannak. Bőséges vízellátás a nagy folyók miatt, nagy erdők, ligetek, s az erdők között dús fűvű sztyeppék nagytestű legelő állatokkal, melyek kitűnő és bőséges vadászakmányt biztosítottak, illetve kitűnően lehet legeltetni. Ideális volna, ha nem lenne túl mozgalmas, jön-megy az ellenség. Időről-időre birodalmak emelkednek fel, vagy tűnnek a mélybe. Még gazdagabbak azok a hegylábi területek, ahol a védelemtől is lehet gondoskodni. S valóban itt alakultak ki a mérsékelt öv nagy kulturái Kína, India északi része, Irán és ezek pereme.

A legzordabb környezetben élők meséi olyanok, mint a lidércnyomás (pl. Hajdú és mtsai. 1975). Az eszkimók, nyenyecék, enyecék történetei egyszerűen az életben maradásról szólnak, semmi többről. Az emberek teljesen kiszolgáltatottak szinte mindennek, ami körülveszi őket. Gyakori az a meselem, hogy valaki nagyon megerősödik, s erre összefognak a környékbeli emberek és együtt megölik, nehogy ő tegye ugyanezt velük. Ilyenkor általában életben marad valaki, aki felnőve szintén nagyon erős lesz, s ő bosszút áll, tehát szintén mindenkit megöl. Itt csak a helyért folyik küzdelem, nem a vagyonért, hiszen gyakorlatilag senkinek sincs semmije (a nyenyecéknél a vas szó előtagként varázslatosat, mágiкусat jelent, vaskés=varázskés, vassátor=varázssátor). Ha befogadják egy legyilkolt ember kisgyerekét, az a szolgájuk lesz, majd ha felnő, s korábbi ura megöregszik, akkor szerepcsere. Minden szón érződik, hogy soha semmit nem tudnak tervezni, teljesen ki vannak szolgáltatva minden elemnek, szinte csak sodródni. Ha nem emberi hatalomtól segítséget kapnak, vagy figyelmeztetést, akkor nagyobb baj helyett kisebb történik velük.

Érdekes, hogy a délebbi népek talán legfontosabb istene, istenfia (Világvigyázó férfiú) náluk is megfordul, de már nem isten, hanem nagyobb úr, aki esetenként ugyanúgy meghal, mint bárki. Népek között nem tesznek különbséget, csak egyes emberek, vagy kis családok vannak. Mivel kevés az ember, s nekik sincsenek eszközeik, a környező tájat nem, vagy alig változtatják meg.

A tajgán élők (pl. Gulya 1960; Gulya és Sándor 1959) között tűnik fel a nagyobb közösség. Van bonyolult istenképük, s összetettebb mitológiájuk is. Lehet, hogy ez feltételez egy minimális létszámot? Itt már megkülönböztetnek népeket, például a manysikat és hantikat, az evenkiket, a hódító oroszokat. A meshósok már nem csak egyszerűen erős emberek, akik le tudják győzni a többieket, hanem lehetnek vezető is. Az obi ugorok hajdani lovasnomád múltja is erősen érződik, többek között hősmese töredékekben.

A tajga, vagy a hegyek erdei és a sztyepp határán élők meséi jól kifejezik a két, szinte teljesen különböző világot. A tuvaik meséiben (Hegyi 1959) a pusztán gazdag és hatalmas kánok laknak, az erdőkben pedig ők, szegények tengetik életüket. A felemelkedés egyik hagyományos módja a kán szolgálatába állás, a kán családjába való bejutás. A vagyon is többnyire jószág, aminek legelő kell. Szemmel láthatóan a meshósok "igyekeznek" az erdőből a pusztá felé.

A sztyeppén (pl. Kovács 1958; Lőrincz 1969; Mándoki és Lóránt 1973; Birtalan 1998), ahol a legmeghatározóbb a sík, a terület, a világ áttekinthetősége, már általános az egyistenhit ("Tengri", magyarul végtelenség, határtalanság, tenger). Az emberi szerepek is átalakulnak. Már nem a természet a fő ellenség, hanem az ember. Meghatározóak lesznek a hőmesék, ahol a főhős megküzd más hősökkel, s legyőzi őket. A mesék szereplői tudatosabbak, ők irányítják sorsukat, nem a természet erői elől menekülnek, hanem kihívásokat keresnek. Maguk mennek sorsuk elé, nem pedig sodródnak. Itt található a leghosszabb történeteket is. A burját Altán Sagáj Mergen (Arany Sagáj a nagy vadász) teljes története egy hétig tart. Mondják, hogy aki teljesen, elejétől a végéig el tudja mesélni, semmit ki nem hagyva, egy gyönyörűen felszerszámozott lovat kap Tengritől. A mai napig még senkinek sem sikerült. Meghatározó a család, a közösség. A becsület, a tisztesség, valós, vagy fogadott testvér (komaság) még az életüknel is fontosabb. A nemzetség, vagy a közösség távoli tagjai is felelősek egymásért. Kitörölhetetlen nyomot hagyott e népek kultúrájában az állattenyésztés. Ha a kazak meshós egy csodálatos dobozt kap ajándékba, akkor azt kinyitva ménesek, nyájak, csordák ura lesz, míg közeli szomszédja az orosz, hasonló esetben házat, kertet, gazdag istállót nyer. A pásztorkodó, "nomád" kazakoknál a legnagyobb kincs a szélnél is sebesebb tulpár, a táltos paripa, aminek a hátán be lehet száguldozni az egész pusztát. Itt még az aranyat is úgy mérik, hogy "lófej nagyságú". A Belső-Ázsiai füves puszták két nagyobb népcsoportja között is van némi eltérés. A mongolok, burjátok meséiben több az erőpróba, a nyílt küzdelem, esetenként a kegyetlenség, míg a törökök, kazakok, kirgizek meséiben gyakrabban kell a feladatot ésszel, ügyességgel megoldani. Talán a félsivatagi, sivatagi és a könnyebb sztyepei életmód miatt alakult így. A környező tájat a sztyeppén élők már jelentősen alakítják. A gyepeket legeltetik, vagyis lecserélték az itt őshonos legelő nagyvadakat, s helyette saját há-

ziállataikat hajtják. Gyakran túllegettetnek, de ez igen hamar visszaüt, s mivel el kell vándorolni, a terület többnyire tud regenerálódni. A “téli szállások” (aul, aal, ail, ool, magyarul falu) és a kereskedővárosok mellett kis kiterjedésű intenzív szántókon gazdálkodnak.

Délebbre pedig, ahol az emberek mozgása korlátozottabb a hegyek és az erdők miatt, az Eurázsiai-hegységrendszer mentén, egy-egy közösség kisebb megrázkódtatásokkal évezredekig nyugalomban élhet, építheti a kultúráját, s emellett változatos környezetben él. Itt találjuk a legbonyolultabb, már tudatosan tanító jellegű meséket, történeteket, amelyek gyakran tudatosan születnek, meghatározott céllal, az adott közösség erkölcsi, etikai értékeinek megtartása céljára, s nem azért, hogy megtalálja a legkönnyebb boldogulási lehetőséget az adott környezeti tényezők között. Ezeket felváltja a nagyobb és nem feltétlenül rokoni emberi közösség (Irán, Kína, India – pl. Striker 1991). Itt a legintenzívebb a táj átalakítása, ami főleg a szántóföldi, helyhez kötött gazdálkodásból adódik. Ezek a közösségek a legfüggetlenebbek a tájtól, mégis a legsebezhetőbbek, mert a környezet hirtelen változásaira nincsenek felkészülve, s a bonyolult rendszerek hamarabb omlanak össze. Persze a lehetséges zsákmány is itt a legnagyobb.

Nagy a különbség a főleg nyugati erdőlakó és a főleg keleti sztyepplakó népek között sok mindenben, így a mesevilágukban is. Ez nem lehet véletlen, hiszen életszemléletüket, világméjüket meghatározza az a fizikai és biológiai környezet is, amelyben életüket élték, éltük évszázadokon - évezredekön keresztül. Egészen más környezet veszi körül az egyiket és egészen más a másikat, ennek megfelelően máshoz kell alkalmazkodni, másként lehet életben maradni. Az elmúlt egy-két ezer évet leszámítva Európa majdnem egész területét a jégkorszakok után erdők borították, meghozta sűrű, zárt erdők. Ezekben az őserdőkben 50–60 méteres faóriások éltek, melyekben nemegyszer lakni lehetett, nagyobb ágain több ember elfért. Ma már elképzelni sem tudjuk, hogy milyen óriási lehetett, s az ember milyen kicsi volt benne. Ázsiát viszont jórészt erdő és puszták mozaikja boríthatta. Valószínűleg nagy erdő- és nagy sztyepp-foltok váltakoztak, s elsősorban az erdőtlenné vált helyeket lakták emberek. A Kínában fennmaradt írások jól dokumentálják a mongol pusztákat és az ott élők életét, s valószínűleg a puszták kicsit nyugatabbra is hasonló volt. A közelmúlt megértéséhez fontos azt is tudni, hogy a jégkorszak Európát egészen a Kárpátok északi lábáig letarolta, itt akkor komoly lábáig épesség nem maradhathatott életben, míg Ázsia százaz belső területei jórészt jégmentesek maradtak, sokkal jobb feltételeket teremtve az embereknek az életben-maradáshoz. Európa nagy része 16 000 éve beerdősödött, s így is maradt az emberi erdőirtásokig (Frenzel 1992; Járai-Komlódi 2000; Molnár és Kun 2000; Sümegi 2001).

A leglényegesebb különbség, hogy az erdőlakók kevésbé lárták át a környezetüket. Soha nem tudhatták, hogy nem les-e rájuk valami, az akár 2 méterre lévő fa mögött. A környezetük, a világuk tele volt búvóhelyekkel, amiket nem tudtak belátni. Ha valami ellenséges, akkor azonnal tudni kellett védekezni, azonnal kellett döntenie. Az erdei környezet miatt emberünknek gyakran egyedül kellett szembenéznie az ellenfeleivel, hiszen váratlan támadás esetén a többiek messzebb voltak, mint a támadó. A pusztát ezzel szemben át lehet látni. Látjuk az eget és a földet igen nagy távolságban. Ha jön az ellenség, még rengeteg idő van felkészülni, hiszen jóval hamarabb észre lehet venni, mint hogy odaérne. Itt csoportokban élnek az emberek, s van idő felkészülni, a vezetőknél is fontosabb szerepe van, mivel a védekezés, vagy támadás közösség szintű, szervezettebb. Aki nem ehhez alkalmazkodott, talán genetikailag is, az kiszelektálódott. A Nyugat-európai mesék tele vannak erdei lényekkel, tündérek, orkok, elfek, gnómok, törpék, ogrék, gargolyok, szörnyek, sárkányok leselkednek mindenütt, ami még a legújabb korban keletkezett “mitoszokban” is megfigyelhető, például a Gyűrűk Urában (Tolkien 2001). Ezzel szemben a pusztán csak emberek élnek, vagy ha mégsem akkor rendkívül emberszerű lények jelennek meg, akik ugyanazt akarják, mint a hős, esetleg sokszor emberek csak más alakban. Ennek megfelelő az égiek pantheonja is. Az indoeurópai népek eredendően sokistenhívők. Se szeri se száma az isteneknek, sokszor ők se tudják valamennyit megszámolni, s állandó a rettegés, hogy valamelyikkel nem a megfelelő módon bántak. A legjobb példa erre a sértődős, hisztis és kicsinyes görög istenek kara. Belső-Ázsiában, ahogy a világ áttekinthető, az ég is sokkal egyszerűbb. Általános az egyistenhit (a sámánizmus ezt nem zárja ki!), s hiányzik, illetve lényegesen egyszerűbb a nyugaton túlbonyolított és képlékeny hierarchia az emberfeletti és ember alatti lényekkel (Diószegi 1960). A mesékből az derül ki, hogy az erdőlakók között létezik az abszolút jó (meglepő módon ez az, ami az emberek rövid távú érdeke), ezzel szemben a pusztán erről már jóval kevesebbet hallani. Itt erők vannak, s nem jó vagy rossz, hanem legyőzött, aki szolgál, vagy úr és akkor én szolgálom.

Belső-Ázsiában a mesék jelentős része hősmese, hősnék. Itt a hős elmegy és megküzd ellenségeivel, azokat legyőzi (pl. Radajev 1999; Lőrincz 1969). Általános, hogy nagy hatalmú urak harcolnak

egymással. A tét vagyon, vagy feleség, esetleg bosszú, de akkor is az előző kettő jár a végén jutalomként. Elítélik a tisztességtelenséget, a mongolok sokszor még a csalafintaságot is, s tisztességesnek csak a szemtől-szembe harcot tartják, emiatt sokszor nem is kell, hogy túl okosak legyenek. Gyakran van mellettük egy segítő, aki megmondja, hogy mikor mit kell tenni, vagy egyszerűen szerencsés-jük van. Ez a leggyakrabban egy állat, vagy állat alakban lévő segítő-szellem, segítő-táltos, például a lova, ahogy a mi meséinkben általános. A történetet sem bonyolítják meg, csak a legyőzendő ellenséges hősöket szaporítják, esetleg a zsákmányt növelik, hogy hosszabb legyen a mondanivaló. A hős maga megy küzdelmei elébe, hacsak nem kisgyermekkorában éri sérelem, de ekkor felnőve a bosszút, az ének, a mese lényegi részét már tudatosan, magát vezérelve viszi véghez. Fontos, hogy bármikor dönthetne a küzdelem felvállalásáról, vagy abbahagyásáról. Szabadon dönthet! Persze, ha hagyná a csudába az egészszet, akkor nem volna miről mesélni, ezért csak azokat a történeteket ismerjük, ahol birkóztak egymással. Az ellenség már sokkal meghatározottabb szerepkörben látszik, csak védekezhet, ha a hős megtámadja.

Nyugat-Európában a hősök általában kis emberek, vagy kis lények, akik feltűnően kisebbek a legyőzendőnél. Az ellenfél vagy az Erdőben van, vagy az Erdőből jön ki, s felborítja az élet megszokott rendjét. Fontos, hogy esélytelen lenne fizikailag védekezni, emiatt muszáj cselhez, ármányhoz, hátbatámadáshoz fordulni, hiszen más esélye nincs. Egy kis horror is befér. A küzdelem célja a rend helyreállása, meg hogy hazamehessen végre a főszereplő. Számatlan jól ismert példát sorolhatnánk ide a Jancsi és Juliskától, a Farkas és a hét kecskegidáig.

A Kárpát-medencében, félúton e kettő között, talán Európa egyik legfontosabb biogeográfiai határa, a Duna mentén sok szempontból átmeneti képet kapunk. A hősünk okos és erős is. Az ereje azonban sokszor rejtve marad, mert valami miatt nem használhatja (elvarázsolták, megátkozták), csak a mese folyamán szerzi vissza, hogy győzedelmeskedni tudjon. A hős mindig a legkisebb a szóba jöhető szereplők közül (harmadik fiú, kiskirályfi, béreslegény...). Ennek ellenére tudja a helyes értékrendet, emiatt aki csak tud, segít neki. Nem azért, mert ő a hős, mint keleten, hanem mert kiállja a próbákat. Majdnem minden hős és az ellensége is megmérettetik(!), a mese elején. Igazából innen tudjuk, hogy ki mellé kell állni lélekben. Ez akár keleten, akár nyugaton eleve elrendeltetett. Talán csak nagyobb kultúrák már tudatos tanító célzatú történeteiben lelni hasonlót (India, Kína, Irán).

Talán a legtanulságosabb, hogy mi az, amit a hős a mese végén elér. Mi a jutalom, mi az, amit a szabadjára engedett fantázia a legjobbnak ismer el. Keleten, a pusztán, a cél, amiért küzdenek a vagyon megszerzése valaki mástól, vagy visszaszerzése annak, amit tőlük raboltak el hasonló módon. Így szereznek asszonyt és földet (legelő-területet) is. Fontos a hírnév, a becsület! A mintát konkrét történelmi személyek is követik, hiszen ezeken nevelkedett Dzsingisz kán, Timur Lenk, s valószínűleg a régebbiek is. Sokukból valódi meshós is lett, akár az igen megbecsült "Kétszarvú Iszkenderből", akit mi Nagy Sándorként ismerünk. Előfordulnak a világ rendjét mozgató hősök is, mint Fehérlófia, Világvigyázó-férfit, akik tulajdonképpen a világ mozgását, körforgását játsszák el, de ez már mítosz.

Nálunk általában a cél a feleség és a biztos megélhetés, gazdagság megszerzése (boldogan éltek, míg meg nem haltak, fele királyság, hét határra szóló lakodalmat csaptak...). A szegény ember többnyire már házas, s anyyi a gyereke, mint a rosta lika. Nekik akar enni adni, s általában ezt a problémát oldja meg végérvényesen. A gazdag ember, vetélytársa a szegénynek, s mint ilyen nem jó ember, alul is marad. Csak akkor jó egy gazdag ember, ha ő a király, vagy a fejedelem. Ő már leginkább feleséget keres, s szerez is magának, próbák kiállításával. Az erőfeszítéseket, amiket a meshós tesz, nem az erőszak jellemzi. Kivétel az önvédelem és a sárkányok esete, akiknek a fejét előszeretettel vagdossák, de nem ez az általános. Az ördögöt sem ölik meg, inkább túljárnak az eszén. Sokkal gyakrabban fordul elő, hogy próbákat kell kiállnia emberünknek, amik során bebizonyosodik, hogy erkölcsileg megüti a mércét, helyén van a szíve és az esze. Tudja hogyan illendő köszönni ("Adjon Isten Öregapám"), tudja, hogy segíteni kell, hogy az erdei öregembernek ételmet kell adni. Esetleg rendelkezik olyan pártfogókkal, akik ellátják olyan tárgyakkal, amikkel kiállhatja a próbát, például varázstárgyakat szerez, de ezt megelőzi ezeknek a pártfogóknak a megszerzése, hasonló próbával. Ez megint a "nagy kultúrák" tanmeséi felé utal. Itt is ismert sok világmagyarázó mese-mítosz, melyek tulajdonképpen jelképekben mesélik el a földi és égi eseményeket (Benedek 1988; Benedek 2006; Berze Nagy 1958).

Nyugaton a cél a mesékben nem több, mint hogy végre vége legyen a megpróbáltatásoknak, s hazamehessenek, hogy folytassák az életüket ott, ahol abbahagyták. Az ellenség legyőzése már a teljesség lehet, s nem lépnek innen tovább. Az emberevő-farkast vagy erdei szörnyet kivégzik. Jancsi és Julis-

ka nem visz haza semmit a mézeskalács-házikóból, nem is eszi meg, szó sincs vagyronról. Talán, azért mert otthon akkora tökéletesség van, hogy teljesen felesleges rajta bármit is változtatni. Ez az öntelt gőg eleve kizárja az idegen behatolását a kultúrába. Legjobb példák erre az Andersen és Grimm-mesék, vagy a világ legnagyobb és legszebb tündérmeséje, Tolkien Gyűrűk Ura c. regénye.

Még nyugatabbra tekintve a fiatal Amerikának nem volt ideje népmeséket termelnie, de remekül helyettesítik ezt az ott gyártott rajzfilmek, Tapsi Hapsi, Tom és Jerry, meg a többiek. Ezekben egyetlen cél van, a másik bosszantása, ütése-verése, kellemetlen helyzetbe hozása. Talán a korlátlanok túló gazdagság miatt nem fontosak az anyagi és szellemi javak. Vagy észre sem veszik ezeket?

Ha pusztítanak, akkor a keletiek rendkívül célszerűek, csak amivel muszáj, azzal bánnak el, hiszen a maradék felett uralkodni akarnak. Ebbe a mongoloknál belefér az esetleges népiártás is, hiszen ezzel meg lehet akadályozni a vérbosszút, na meg félelmet is kell kelteni (gondoljunk például a Tatárjáráskor történt Kárpát-medencei pusztítás jellegére – hiszen itt nagyon komoly veszteségei voltak a mongoloknak a korabeli források, Rubruk és Plano Carpini leírása alapján – Györffy 1965). Nálunk alig fordul elő egy-egy emberhalál, esetleg az ellenséges sárkány vérzik el. Nyugaton éles határ van a "barátok" és az ellenséges világ között, s ez utóbbi pusztítandó szöröstül-böröstül. Erre legjobb példakkal a modern amerikai filmgyártás és a lövöldözős játékaik szolgálnak.

A keleti ember benne él a tájban, elfogadja olyannak, amilyen, tudatosan megváltoztatni nem akarja, de használja. A nyugati ember fél attól az erdtől, amiben élnie kellene, s mindent megtesz, hogy elpusztítsa. Az USA-ban ma is jutalom jár minden kivágott fáért. A modern kor öngyilkos természetpusztítása is jórészt erre az otthontalanságra, idegenségre vezethető vissza. Miért kellene megvédeni azt, amitől félünk?

Zárásul nézzünk egy konkrét példát. Hogyan mesélnék "Jancsi és Juliska" történetét a különböző tájakon. Ha a sztyeppén születtek volna, akkor a gyerekeket elrabolják, nem eltévednek, hiszen mit kerestek volna egyedül az erdőben, mikor az egész közösség vigyáz rájuk, mint a legnagyobb értékekre. A fiú-ikrek(!), hiszen a küzdelem jobbra nem a lányok dolga, valahogy hazaüzennek, mire kiszabadítják őket, vagy talán még valószínűbb, hogy erejükkel maguk győzik le a "boszorkányt", a gonosz fekete kánt, vagy a sárkányt. A "mézeskalács ház", vagyis annak vagyona, kincse, jószága, legelője, emberei az övék lesz, s letelepednek itt. Az ellenség csodaszép leánya(i) ráadásul szintén az övék lesz.

Nálunk az eltévedt(!) gyerekek ügyességük és éles eszüik segítségével, illetve némi külső segítséggel szabadulnának meg, s a sikeres szabadulás után szépen hazavinnék a házat, és nagy lakomát csapnának belőle, esetleg eladnák, s ebből pénzt szereznének, amiből boldogan élnének, amíg meg nem halnak.

A nyugati változat közismert. A gyerekeket a szüleik(!) teszik ki az erdőbe, hogy elpusztuljanak. A boszorkányt becsapva, azt elégetve menekülnek a gyerekek. A szabadulás után a házat egyszerűen otthagyják, örülnek hogy megszabadultak ettől az idegen világtól, ahol minden pusztítandó. (Ha amerikai film lenne belőle, akkor valószínűleg látványosan lerombolnák a házat és sokan meghalnék a túsdrámában, de a hős amerikai katona megmentené a világot, vagyis a többi amerikai.)

Mindezekből azt látom, hogy óriási hatással van még mindig az emberi életre a természet és annak eltartó-képessége. Ma is meghatároz mindannyiunkat, amihez évmilliók alatt alkalmazkodtunk. Ez így természetes, csak akkor van gond, ha ennek nem vagyunk tudatában. A sokféle táj sokféle mesét, sokféle kultúrát alkotott. Van olyan hely a földön, ahol könnyű élni, s az emberek is bőkezűen adják tovább, amit maguk is könnyen kaptak. Van, ahol véres verítéssel, egyedül kell megteremteni a túlélés feltételeit, s nem meglepő, hogy itt zsugoribb, irigyebb, pusztítóbb emberek alakultak ki. Nagyon vigyázzunk, mert egyféle életszemlélettel nem tudunk másféle területen, másféle tájban élni, csak ott, ahol évezredek alatt kialakultunk. A kulturális hódítás, ami ma folyik a világban, eltörölve az ősi értékeket és életmódokat óriási rombolást okoz mindenfelé. A globálisan egyforma ételek, házak, szokások, termelési módok eltüntetik a hagyományos, évezredek alatt kipróbált és bevált "recepteket". Egyféle választ a természet tengernyi kihívására nem adhatunk!

Köszönetnyilvánítás

Hálás köszönettel tartozom a kézirat átnézéséért Szalóky Ildikónak, valamint barátaimnak, akik hatására ez a tanulmány született Babai Dánielnek, Csathó András Istvánnak, Fogarasi Péternek, Füleki Gábornak, Molnár Zsoltnak, Tari Annának, Török Tibornak és Varga Annának.

Függelék (2010 március):

Bár fentebb nem említtem, sokat tanultam Győri-Nagy Sándortól is, köszönet érte. Számos mesetípus általánosan ismert egész Euráziában, érdemes figyelni őket. Talán a legtanulságosabb, hogy hogyan mesélik el az emberek ugyanazt a történetet. Az érdeklődőket pedig arra buzdítom, hogy minél több mesét olvassanak, hallgassanak és főleg meséljenek. Aki pedig nem hiszi, járjon utána.

- Benedek E. (1988): *Magyar mese és mondavilág*. – Móra Kiadó, Budapest.
- Benedek K. (szerk. 2006): *A tengeri kisasszony*. Ipolyi Arnold kéziratos folklórgyűjteménye egész Magyarországról 1846–1858. – A Néprajzi Múzeum Forráskiadványai 8. – Balassi Kiadó, Budapest.
- Berze Nagy J. (1958): *Égigérő fa*. Magyar mitológiai tanulmányok. – Pécs.
- Béres J. (2001): Népeiségünk genetikai rokonsága. – *Élet és Tudomány* 61: 38.
- Birtalan Á. (szerk. 1998): *Miért jön a nyárna a tél?* – Mongol eredetmondák és mítoszok. – Terebess Kiadó, Budapest.
- Cavalli-Sforza, L. L. (2002): *Genetikai átjáró. Különbözőségünk története*. – HVG Kiadó, Budapest.
- Diószegi V. (1960): *Sámánok nyomában Szibéria földjén*. – Budapest.
- Frenzel, B., Pécsi M. és Velichko, A. A. (szerk. 1992): *Atlas of paleoclimates and paleoenvironments of the Northern Hemisphere. Late pleistocene – Holocene*. – Budapest, Stuttgart.
- Gulya J. (ford., szerk. 1960): *Törem-Isten népe*. Osztyák népmesék. – Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Gulya J. és Sándor P. (ford., szerk. 1959): *Asszony-unokája*. Vogul népmesék. – Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Györfly Gy. (szerk. 1965): *Napkelet felfedezése. Julianus, Plano Carpini és Rubruk útjelentései*. – Nemzeti Könyvtár – Gondolat Kiadó, Budapest.
- Győri-Nagy Sándor (2001): *Kultúrókológia*. – egyetemi jegyzet, Szent István Egyetem, Környezetgazdálkodási Intézet, Kultúrókológiai és Környezeti Kommunikációs Tanszék, Gödöllő, 193 pp.
- Hajdú P., Pusztay J. és Simoncsics P. (ford., szerk. 1975): *Tundraföldi öreg*. Szamojéd mesék. – Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Hegyí I. (ford. szerk. 1959): *A számárfülű kán*. Tuvai népmesék. – Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Jankovics M. (1996): *Ahol a madár se jár*. Tizenkét év hét tanulmánya. – Pontifex Kiadó, Debrecen.
- Járáni Komlódi M. (2000): A Kárpát-medence növényzetének kialakulása. – In: *Tilia* 9. – Sopron.
- Kovács Z. (1958): *A fakó lovaska*. Kazah népmesék. – Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Ligeti L. (ford., szerk. 2004): *A mongolok titkos története*. – Osiris Kiadó, Budapest.
- Lőrincz L. (1969): *A mongol népköltészet*. – Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 6. – Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mándoki L. és Lóránt L. (ford., szerk. 1973): *Apagyilkos sámánfiak*. Buriját mesék és mondák. – Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Molnár Zs. és Kun A. (szerk. 2000): *Alföldi erdősztyepp-maradványok az Alföldön*. – WWF füzetek 15.
- Pásztor E. (2001): A férfiak európai útja. Beszédes Y kromoszómák. – *Élet és Tudomány* 61: 2.
- Radajev, V. (1999): *Ének Tyusztja fejedelemtől*. Mordvin epikus költemény. – Balassi Kiadó, Budapest.
- Renfrew, C. (2001): *A civilizáció előtt. A radiokarbon-forradalom és Európa őstörténete*. – Osiris Kiadó, Budapest.
- Semino O., Passarino G., Oefner P.J., Lin A.A., Arbuzova S., Beckman L.E., De Benedictis G., Francalacci P., Kouvatsi A., Limborska S., Marcikiae M., Mika A., Mika B., Primorac D., Santachiara-Benerecetti A.S., Cavalli-Sforza L.L., és Underhill P.A. (2000): The Genetic Legacy of Paleolithic Homo sapiens sapiens in Extant Europeans: A Y Chromosome Perspective. – *Science* 290: 1155–1159.
- Semino O., Passarino G., Quintana-Murci L., Liu A., Béres J., Czeizel A. és Santachiara-Benerecetti A.S. (2000b) MtDNA and Y-chromosome polymorphisms in Hungary: inferences on the Paolithic, Neolithic and Uralic influence on the modern Hungarian gene pool. – *European Journal of Human Genetics* 8: 339–346.
- Striker J. (ford. 1991): *Klasszikus kínai tanmesék*. – Nótárius Könyvkiadói GMK, Budapest.
- Sümegei P. (2001): *A negyedidőszak földtanának és öskörnyezettanának alapjai*. – JATEPress, Szeged.
- Sümegei P. (2003): *A régészeti geológia és a történeti ökológia alapjai*. – JATEPress, Szeged.
- Szádecky-Kardoss S. (szerk. 1998): *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig*. – Magyar Őstörténeti Könyvtár 12. – Balassi Kiadó, Budapest.
- Szülejmen, O. (1975): *Az i Ja*. – Alma Ata. – magyarul Sumer és Ázsia, Budai Ferenc fordításában.
- Tolkien, J. R. R. (2001): *A Gyűrűk Ura. I-III*. – Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Underhill, P. A. (2003): Inferring human history: Clues from Y-chromosome haplotypes. – Cold Spring Harbor Symposia on Quantitative Biology. *The genome of Homo sapiens*. Symposium 68: 487–494.